

एघार

नेपाली टेलिभिजनमा भाषिक समावेशीकरण

जयप्रकाश चौधरी

पाल्पा तानसेनका ८० वर्षीय होमबहादुर कुमाल अलमल्लमा परे जब उनलाई तानसेनमा आयोजित एक कार्यक्रममा सभापतित्वको लागि आसन ग्रहण गरी दिन आग्रह गरियो । उनले बुभेनन्- सभापति भनेको के हो ? आसन ग्रहण भन्ने शब्दको अर्थ के हो ?

पाल्पाको तानसेनमा 'सबैका लागि रेडियो सहयोग कार्यक्रम' मा होमबहादुर कुमाललाई सभापति बनाइएको थियो । सोही कार्यक्रममा उनलाई यस्तो अप्ठ्यारो परेको हो । परम्पराअनुसार सभापतिले सभा विसर्जन गर्नुपर्ने बेलामा पनि उनले "एउटा रेडियो पाइहालियो, अब घर जाम" भनेर सभा विसर्जन गरेका थिए (पोखरेल २०६४) । तर के त्यो रेडियोले बोल्ने भाषा उनले सजिलै बुझ्लान् ? यसको जवाफ नकारात्मक नै आउने सम्भावना धेरै छ ।

प्रेस काउन्सिलको प्रतिवेदनअनुसार अहिले नेपालमा राष्ट्रिय र स्थानीय गरी २५१५ पत्रिका दर्ता भएका छन् र तीमध्ये ७१४ ओटा प्रकाशित हुन्छन् (प्रेस काउन्सिल नेपाल २०६४) । २९० ओटा एफएमहरूले इजाजत लिइसकेका र हाल (२०६५ मङ्सिर) १५० भन्दा बढी एफएम रेडियोहरूले नेपाली जनतालाई सूचना र मनोरञ्जन दिइरहेका छन् । त्यसै गरी अनुमति प्राप्त गरिसकेका २१

ओटा टेलिभिजन च्यानलमध्ये १० ओटाको प्रसारण चालु छ।^१ यसप्रकार नेपालमा मिडियाको जालो बाकिँदै गएको छ। तर के यी सञ्चारमाध्यमहरूले बहुसङ्ख्यक जनताको भाषामा अथवा उनीहरूले बुझ्ने भाषामा बोलेका छन् त ? के देशका समस्त जनताले सञ्चारमाध्यमहरूलाई आफ्नो सुख-दुःखको साथी मानेका छन् त ? यी प्रश्नको जवाफ नकारात्मक पनि आउन सक्छ। मूलधारका नेपाली सञ्चारमाध्यममा नेपालका आदिवासी जनजातिको स्थान उचित हुन सकेको छैन भन्ने आरोप बरोबर सुन्न पाइन्छ। उनीहरूको भौतिक उपस्थिति र जनजाति समुदायबारे मिडियामा पाएको स्थान कमजोर छ, भन्ने निष्कर्ष विभिन्न अध्ययनले पनि देखाएका छन् (वन्त र पराजुली २०५८; यात्रु २०६१; उप्रेती २०६४)।

नेपालमा विभिन्न जातजातिहरूको बसोबास रहेको भए पनि भाषागत रूपमा नेपाली भाषाको दबदबा निकै छ। नेपाली भाषालाई राज्यले नै राष्ट्रियतासँग जोड्दै यसको पक्षमा जोडदार रूपमा उभिएकाले अन्य भाषा ओभेलमा परेका छन्। लामो समयसम्म नेपाली सञ्चारमाध्यमले पनि नेपालीबाहेक अन्य भाषामा सामग्री उत्पादनमा चासो देखाएको थिएन। २०४६ पछिको राजनीतिक परिवर्तनपछि जातीय आन्दोलन मुखरित भयो र भाषिक अधिकारका विषयमा पनि चर्चा बढ्न थाल्यो। फलस्वरूप वैकल्पिक पत्रकारिताका रूपमा विभिन्न भाषामा पत्रिका निस्कन थाले। त्यसै गरी रेडियो नेपालले पनि विभिन्न भाषा-भाषीका कार्यक्रम प्रसारण गर्न थाल्यो। एफएम रेडियोको विस्तारसँगै रेडियोमा राष्ट्रिय भाषाका कार्यक्रम प्रसारण हुने क्रम बढ्दो छ। यद्यपि यस्तो प्रयास केही थोरै भाषाहरूमा मात्रै भइरहेको छ र धेरै भाषाहरू मिडियामा आइपुगेका नै छैनन्।

नेपाली टेलिभिजनमा भाषा-भाषीका कार्यक्रमको सुरुआत, विकासक्रम र वर्तमान अभ्यासबारे लेखाजोखा गर्ने प्रयास यस लेखमार्फत गरिएको छ। लेखको आरम्भमा नेपाली टेलिभिजन उद्योगमा जातीय प्रतिनिधित्वको अवस्थाबारे चर्चा छ, साथै विभिन्न जातजातिको भौतिक उपस्थिति र उनीहरूको विषयले पाएको स्थानबारे केही समीक्षा यहाँ गरिएको छ। टेलिभिजनजस्तो प्रभावकारी सञ्चारमाध्यममा भाषिक समावेशीकरणको आवश्यकताबारे पनि कुरा उठाइएको छ। त्यसपछिको खण्डमा टेलिभिजनमा आदिवासी जनजातिका भाषाको अवस्था, भाषाले पाएको स्थान र नेपाली टेलिभिजन उद्योग एवं नेपाल सरकारको दृष्टिकोण र नीतिबारे चर्चा गर्न खोजिएको छ।

^१ त्यसबाहेक भारतबाट नेपाली दर्शकलाई लक्षित गरी प्रसारण गरिएको च्यानल— नेपाल वान पनि अस्तित्वमा छ।

नेपाली टेलिभिजनमा जातीय प्रतिनिधित्व

नेपालमा गैरनेपाली भाषीको जनसङ्ख्या हेर्ने हो भने सञ्चारमाध्यममा नेपाली भाषा-भाषी भन्दा अन्य भाषा-भाषीको बढी पहुँच हुनुपर्ने देखिन्छ। तर विडम्बना, नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव अत्यधिक भएकाले आफ्नो मातृभाषा नै विर्सिने अवस्था आइसकेको छ। मातृभाषा जान्नेलाई पनि त्यसको लिपि थाहा छैन। यसका लागि नेपाली मिडिया पनि केही जिम्मेवार छ।

एकातिर नेपाली सञ्चारमाध्यममा खास गरिकन नेपाली टेलिभिजनमा भाषिक समावेशीकरण छैन भने अर्कातिर विभिन्न भाषा-भाषी बोल्ने व्यक्तिले सञ्चारमाध्यमहरूमा अवसर नै प्राप्त गर्नसकेका छैनन्। यसमा अवसर पाउनका लागि नेपाली भाषा मात्रै जानेर हुँदैन, त्यो शुद्ध हुनै पर्छ। मातृभाषा नेपाली हुनेले भैं गरी उच्चारण गर्नु पर्छ। मधेसीको नेपाली शुद्ध हुँदैन, जनजातिको उच्चारण मिल्दैन र नेपाली प्रसारण माध्यममा उनीहरूको प्रवेशमा तगारो लाग्छ।

नेपाली सञ्चार जगतमा जनशक्तिको सन्तुलनलाई नेपाली मिडियाले उपेक्षा गर्दै आएको दीपा गौतमको तर्क छ। गौतमका अनुसार समावेशी राज्य व्यवस्थाका लागि सञ्चारमाध्यममा देखिने जातीय असन्तुलन पनि एउटा बाधक तत्व रहेको र यसका लागि अल्पसङ्ख्यकहरूलाई न्यूनतम सक्षमताका आधारमा स्थान दिइनुपर्छ (गौतम २०६३)। *नेपाली मिडियामा दलित जनजातिमा* प्रत्यूष वन्त (२०५८ : १४-१५) लेख्छन्, “नेपाली मिडिया जगतमा बाहुन, क्षेत्री र केही नेवार पुरुषहरू हावी छन्। यस कारणले समाजको बहुलता र विविधताको नेपाली मिडियाले प्रतिनिधित्व गर्न सकिरहेको छैन। यसले गर्दा नेपाली मिडियाको विश्वसनीयता र प्रजातान्त्रिक संरचनामा प्रश्न चिह्न उठाउने ठाउँ छ।”

गौतम र वन्तले अघि सारेका तर्कलाई आधार मानेर हेर्ने हो भने नेपाली मिडिया वास्तवमा पूर्वाग्रहबाट मुक्त रहेको छैन। वर्तमान परिवर्तित सन्दर्भमा पनि मिडिया सञ्चालकहरू तिनै पुराना एकल भाषा र एकल संस्कृतिको जड राष्ट्रवादको सोचबाट मुक्त हुन नसकेकै कारण यस्तो समस्या देखिएको हो। स्वयं तालिम दिएर जनशक्ति उत्पादन गर्नसक्ने एउटा प्रतिष्ठानको रूपमा विकसित भइसकेको नेपाल टेलिभिजनजस्तो संस्थाले त भाषिक र जातीय सन्तुलन कायम गर्ने कूनै प्रयास गरेको छैन भने निजी क्षेत्रका व्यापारिक टेलिभिजनहरूले त भन्नु कसरी यसलाई आफ्नो उत्तरदायित्व ठान्छन्? निजी क्षेत्रका सञ्चारमाध्यमहरूले दर्शकलाई एउटा वस्तुको रूपमा व्यवहार गरिरहेका हुन्छन्। तिनले कति व्यापार गर्ला भन्ने अनुमान गरेरै कार्यक्रमहरू प्रसारण गर्छन्।

विगत २४० वर्षदेखिको खस शासनको प्रत्यक्ष प्रभाव अन्य क्षेत्रमा भैं नेपाली मिडियाको जनशक्ति संरचना र कभरेजमा पनि परेको छ। राज्यका स्रोत र अवसरहरूमा सीमित पहुँच हुनुका साथै भौगोलिक तथा आर्थिक कारणले पनि धेरैजसो गैर खसजातिहरू मिडियामा आउन सकेका छैनन्। सुविधा सम्पन्न क्षेत्रमा रहेको र राज्यका स्रोतहरूमा पहुँच भएका नेवारहरू भने मिडियामा ठूलो सङ्ख्यामा सक्रिय छन्। उनीहरूको भाषा र संस्कृतिले मिडियामा तुलनात्मक रूपमा अन्य गैर खसजातिभन्दा अलिक बढी नै मौलाउने मौका पाएका छन्।

जनसङ्ख्याको करिब २९ प्रतिशत अंश ओगटेका खस (वाहुन, क्षेत्री र ठकुरी) ले टेलिभिजन उद्योगको जनशक्तिमा दोब्बरभन्दा बढी स्थान ओगटेका छन्। त्यस्तै कुल जनसङ्ख्याको ४० प्रतिशत स्थान ओगटेका आदिवासी जनजातिहरूको नेपाली टेलिभिजन उद्योगमा ३८ प्रतिशत उपस्थिति रहेको एक अध्ययनले देखाउँछ (उप्रेती २०६४)।

तालिका ११.१ : जनजाति समुदायभित्र विभिन्न जनजातिको उपस्थिति (% मा)

जनजाति	जनसङ्ख्यामा उपस्थिति	टेलिभिजन उद्योगमा उपस्थिति
नेवार	१४.७८	७६.६
मगर	१९.१	४.५
थारू	१८	२
तामाङ	१५.०५	५.५६
गुरुङ	६.४५	२.९७
अन्य	२६.६२	८.३७
जम्मा	१००	१००

स्रोत : उप्रेती २०६४ : १५७।

जनजातिको यो उपस्थिति सन्तोषजनक देखिए पनि तथ्याङ्कलाई मिहीन रूपमा केलाउँदा बेग्लै र निराशाजनक स्थिति देखा पर्छ। प्रथमतः नेपालका ५९ जनजातिहरूमध्ये १३ ओटाको मात्र नेपाली टेलिभिजन उद्योगमा उपस्थिति देखिन्छ। यस उद्योगमा नेवार, मगर, थारू, तामाङ, गुरुङ, शेर्पा, लिम्बू, थकाली, सुनुवार, राई, कुमाल, धिमाल र घर्ती जातिका सदस्यहरू मात्र कार्यरत भएको तथ्याङ्कले देखाउँछ। दोस्रो कुरा, यिनै जनजाति समुदायभित्र पनि तिनको जनसङ्ख्याको अनुपात र तिनले पाएको स्थानका बीचमा ठूलो असमानता रहेको छ (उप्रेती २०६४ : १५७)। टेलिभिजनमा कार्यरत जनजातिहरूमध्ये

७६ प्रतिशतभन्दा बढी नेवार रहेका छन्, यद्यपि जनजातिको कुल जनसङ्ख्यामा उनीहरूको उपस्थिति १४ प्रतिशत मात्र रहेको छ (हेर्नुहोस् तालिका ११.१) ।

नेपाली मिडियामा यथास्थितिको निरन्तरता चाहनेहरू अझ प्रशस्त रहेकाले उनीहरू कमजोर जातीय समूहबारे मुद्दा उठाउँदा जहिले पनि तिरष्कारपूर्ण संरक्षण (पेट्रोनाइजिङ) पारामा प्रस्तुत हुने कुरा सीके लाल बताउँछन् (लाल २०५८ : १९) ।

मिडियाले समाजको धारणा र सौन्दर्य चेतनालाई परिवर्तन गराउँछ । मिडियामा जनजातिको सहभागिता बढाउँदै लैजानाले यिनीहरूलाई पनि समाजकै अभिन्न अङ्गको बोध हृदयबाट गराउन सहयोग पुग्दछ । हरेक समुदायलाई आफू राष्ट्रिय समाजकै अभिन्न अङ्ग भएको बोध हुनु नै राष्ट्रिय एकताको सबैभन्दा बलियो आधार हो । यो जनजातिको सहभागिता र कभरेजको प्रश्न एक बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुधार्मिक राष्ट्रको रूपमा नेपालको निरन्तरतासँग पनि गाँसिएको छ । सीके लाल लेख्छन्, “जातीय समूहहरूका पीडा, वेदना र सङ्कट तथा तिनका खुसी, चाहना एवं विश्वासका कुराहरू राष्ट्रिय परिदृश्यमा आउन तिनको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनै पर्छ राष्ट्रिय मिडियामा । जतिसुकै सहानुभूतिपूर्ण भए पनि खुकुरीले अचानोको चोट बोल्न सक्दैन । अचानो स्वयं रुन, बोल्न र नाच्न पाउनु पर्दछ” (लाल २०५८ : १९) । जनताले टेलिभिजनमा आफूलाई, आफ्नो भाषा, भेषभूषा र परिवेशलाई हेर्न चाहन्छन् । अतः टेलिभिजनमा जातीय समूहहरूको सहभागिता एवं संलग्नता बढाउनु पर्छ ।

भाषिक समावेशीकरण किन ?

आमसञ्चारका चार सिद्धान्तमध्ये सामाजिक उत्तरदायित्वको सिद्धान्तका पछिल्ला व्याख्याता डेनिस म्याक्वेल (सन् २००५) ले सन् १९८४ मा तयार पारेको दुई नयाँ सिद्धान्तको प्रयोग नेपालका आदिवासी जनजातिको पक्षमा उपयुक्त ढङ्गले लागू गर्न सकिन्छ । उनले विकासवादी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेर तेस्रो मुलुकका आमसञ्चारकर्मीहरूको योगदान राष्ट्र निर्माणमा लगानी हुनुपर्ने कुरा उठाएका छन् । उनीद्वारा नै प्रतिपादित प्रजातान्त्रिक सहभागिताको सिद्धान्तको व्यावहारिक प्रयोग भए सम्भ्रान्त वर्गको एकलौटी पहुँचबाट आमसञ्चारमाध्यम मुक्त हुनेछ । यस सिद्धान्तले जोड दिएको कुरा के हो भने आमसञ्चारमाध्यममै पनि सबै वर्ग र जातिको प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ र यसो हुँदा सबैको आवाजले स्थान प्राप्त गर्नेछ । यस सिद्धान्त अनुसार आमसञ्चारमाध्यममा सबै वर्ग र जातिको उचित प्रतिनिधित्व

आवश्यक छ र उनीहरूले बुझ्ने र बोल्ने भाषाबाटै पनि सूचना र सन्देश प्रवाह गरिनुपर्छ ।

नेपालमा रहेका १०१ ओटा जातजातिहरूले ९२ प्रकारका भाषाहरू बोल्छन् । ६० प्रतिशत जनसङ्ख्याको नेपालीबाहेककै मातृभाषा छ । तिनमा पनि राष्ट्रिय मूलप्रवाहका मिडियाहरूले प्रयोग गर्ने नेपालीभाषा नबुझ्ने अत्यधिक छन् । यस प्रकारको भाषिक समूहको संरचनाले गर्दा नेपालका सञ्चारमाध्यममा अन्य भाषा-भाषीको पहुँच हुनुपर्ने देखिन्छ ।

अझ तराईमा हिन्दी भाषालाई स्थापित गर्न खोजिदैछ । यसले नेपाली भाषाले अन्य भाषालाई गरेभैं तराईका स्थानीय भाषा-भाषीलाई ओभेलमा पार्ने छ । आफ्नै मातृभाषामा मात्रै आफ्ना भावना व्यक्त गर्न सक्ने त्यहाँका आदिवासीहरूलाई सूचना र सञ्चारबाट बञ्चित बनाउने छ । तसर्थ मातृभाषाको विकल्प खोज्ने प्रयास कदापि गरिनु हुँदैन । बरू ती राष्ट्रिय भाषाको सम्बर्द्धन आवश्यक छ । ती भाषामा अध्ययन अध्यापन, स्थानीय कामकाजको मान्यता, आदि यसका उपाय हुन सक्छन् । तर त्योभन्दा पहिले सञ्चारमाध्यमहरूले यस्ता भाषा-भाषीलाई आफ्ना प्रकाशन/प्रसारणमा प्राथमिकताका साथ समावेश गराउनु पर्छ ।

खिम घले (२०६३) का अनुसार नेपाली प्रेसको पक्षमा जनमत छैन । नेपाली पत्रकारितामा आवश्यक रहेको स्वामित्व, सन्देश र सञ्चारकर्मीमा हुनुपर्ने बहुलवादी संरचना नभएका कारण नेपाली पत्रकारितालाई अझै आम नेपालीले अपनत्व दर्शाउन नसकेको हो भन्ने घलेको तर्क छ ।

नेपाली टेलिभिजनमा आदिवासीहरूको भाषा

टेलिभिजन श्रव्य-दृश्य माध्यम हो । तर दृश्यले जे देखाए पनि त्यसलाई व्याख्या गर्ने भाषा फरक-फरक हुन्छन् । विश्वका सबै मुलुकभित्र मुख्यतः राष्ट्रभाषालाई नै टेलिभिजनमा प्रस्तुतिको माध्यम बनाइएको पाइन्छ । तर राष्ट्रभाषामा प्रसारण गर्ने भन्नेबित्तिकै देशभित्र बोलिने अन्य भाषालाई उपेक्षा गरिन्छ, भन्ने चाहिँ होइन । विश्वमा यस्ता थुप्रै उदाहरणहरू छन् जहाँ देशभित्र बोलिने अन्य भाषालाई पनि सञ्चारमाध्यममा स्थान दिइएको छ । छिमेकी मुलुक भारत र चीनकै सन्दर्भ हेर्ने हो भने पनि यस्तो अभ्यास भएको पाइन्छ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले राष्ट्रिय भाषाको माध्यमबाट समेत जनचेतना जगाई सबै जाति, भाषा, वर्ग, क्षेत्र र धार्मिक सम्प्रदायबीच समानता, आपसी सद्भावना र सामञ्जस्यको वातावरण सिर्जना गर्ने व्यवस्था गरेको थियो । सम्पूर्ण जनताको भाषालाई समान अवसर प्रदान गर्न वाञ्छनीय ठानी

सोहीअनुरूप राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९ बनाइयो। सो ऐनद्वारा सबै जाति, भाषा, वर्ग, क्षेत्र तथा धार्मिक सम्प्रदायबीच समानता, आपसी सदभाव र सामञ्जस्य अभिवृद्धि गर्ने किसिमका कार्यक्रमहरू निर्माण तथा प्रसारण गर्ने, नेपालका विभिन्न भाषा र संस्कृतिको उत्थानमा सहयोग पुऱ्याउने खालका कार्यक्रम निर्माण तथा प्रसारण गर्नुपर्ने नीति अख्तियार गरियो।

२०४२ सालदेखि प्रसारण थालेको नेपाल टेलिभिजनले भने २०४६ सालपछि पनि अङ्ग्रेजी भाषामा समाचार र हिन्दी गीत तथा फिल्म त प्रसारण गर्‍यो तर आफ्नै देशका जनताहरूले बोल्ने बोलीलाई टेलिभिजनमा ल्याउन सकेन। राष्ट्रका भाषा संस्कृतिको जगेर्ना गर्ने पवित्र उद्देश्यका साथ सुरु गरिएको नेपाल टेलिभिजनले निष्पक्ष रूपमा आफ्नो दायित्व निर्वाह गरेको पाइएन। पाश्चात्य शैलीका नेपाली पप, हिपहप र रिमिक्स गीतहरूले भन्ने तीव्र रूप लिएको पाइन्छ जसमा देखिने धेरैजसो अनुहारहरू जनजातिका नै पाइन्छन्। यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने फरक शैली अपनाउँदा मात्रै मिडियामा अटाइँदो रहेछ।

नेपालको सञ्चार जगतमा टेलिभिजनको सुरुआत भएको दुई दशकभन्दा बढी भइसक्यो। पचासको दशकको अन्त्यदेखि त निजी क्षेत्रका अन्य टेलिभिजन पनि देखा परे। २०५८ असार १९ देखि स्याटलाइट प्रसारणमा रहेको च्यानल नेपालले नेवारी भाषामा समाचार बुलेटिन प्रसारण सुरु गरेको थियो। हाल सो च्यानल केबुल टेलिभिजनमा मात्र सीमित रहेको छ।

पछि कान्तिपुर टेलिभिजन भू-सतही प्रसारण लिएर देखा पर्‍यो। त्यति खेर काठमाडौँमा मात्र सीमित रहेको थियो। यसले २०६३ असार १७ देखि स्याटलाइट प्रसारण पनि थालेको छ। देशभर चौबीसै घण्टा विविध कार्यक्रम र समाचार प्रसारण गरिरहेको कान्तिपुर टेलिभिजनले पूर्ण व्यावसायिक टेलिभिजनको रूपमा दर्शक सामु आफ्नो पहुँच बनाएको छ। तर हालसम्म यस टेलिभिजनले राष्ट्रिय भाषामा कुनै पनि कार्यक्रम अथवा समाचार प्रसारण गरेको देखिँदैन।

नेपाल टेलिभिजनसँग विहानको समय खरिद गरी प्रसारण गरेको ईमेज च्यानलले पनि छुट्टै च्यानलमार्फत प्रसारण सुरुआत गर्‍यो। यो टेलिभिजन पनि सुरुमा काठमाडौँ उपत्यकामा मात्रै सीमित थियो। यसले स्याटलाइट प्रसारणको अनुमति प्राप्त गरिसकेपछि चौबीसै घण्टा आफ्नो प्रसारण गरिरहेको छ। ईमेज च्यानलले नेवारी भाषामा दैनिक दुई ओटा समाचार बुलेटिन प्रसारण गर्छ। यसका साथै *ख्वतावजी*, *भिन्तुना* र *समयवजी* नामक नेवारी भाषाका कार्यक्रमहरू प्रसारण गरिरहेको छ। ईमेज च्यानलले नेपाली भाषाबाहेक राष्ट्रिय भाषामा नेवारी भाषालाई मात्र आफ्नो प्रसारणमा स्थान दिएको पाइन्छ।

२०६४ सालमा देखा परेका स्याटलाइट च्यानलहरू सगरमाथा टेलिभिजन र एभिन्जु टेलिभिजन दुवै चौबीसै घण्टा समाचार प्रसारण गर्ने न्यूज च्यानल हुन् । एभिन्जु टेलिभिजनले नेपाली र अङ्ग्रेजीमा मात्र समाचार प्रसारण गर्दछ भने सगरमाथा टेलिभिजनले नेपाली र अङ्ग्रेजीबाहेक नेवारी, मैथिली, मगर र गुरुङ भाषामा पनि समाचार बुलेटिनहरू प्रसारण गर्ने गरेको छ । सगरमाथा टेलिभिजनको यस कार्यलाई भाषा-भाषीको दृष्टिकोणले अत्यन्तै सकारात्मक प्रयास भन्न सकिन्छ ।

विभिन्न भाषामा समाचार बुलेटिन प्रसारण गर्न अत्यन्तै गाह्रो हुने कुरा अन्य टेलिभिजन च्यानलका सञ्चालकहरूको तर्क रहेको छ । २०६४ भाद्रदेखि मात्र आफ्नो औपचारिक प्रसारण थालेको एबिसी टेलिभिजनका समाचार सम्पादक दण्ड गुरुङ आत्मालोचना गर्दै भन्छन्, “हामी आफैँ भाषिक आन्दोलनमा लागेको मान्छे भएर पनि हाम्रो च्यानलमा विभिन्न भाषामा समाचार बुलेटिन राख्ने कुनै मनसाय बनाएका छैनौँ । भाषा-भाषीमा समाचार बुलेटिन राख्न चाहे पनि यसमा धेरै अल्फन रहेछ । जनशक्तिको अभाव त छँदैछ, त्यस माथि अहिले नयाँ पुस्तामा आफ्नो भाषाप्रति बढेको वितृष्णाले निराशा जगाएको छ ।”^२

नेपालमा अहिले दस ओटा नेपाली टेलिभिजन च्यानलहरू सञ्चालित छन् जसमध्ये एनटिभी टु, ईमेज च्यानल, सगरमाथा टेलिभिजन र हालसालै वीरगन्जबाट परीक्षण प्रसारणकै क्रममा रहेको तराई टेलिभिजनबाहेक अन्य नेपाली टेलिभिजन च्यानलमा भने नेपाली राष्ट्रिय भाषाहरूमा कार्यक्रम वा समाचार बुलेटिन प्रसारण गरिएको छैन । बरु भारतको दिल्लीबाट प्रसारण हुँदै आएको टेलिभिजन च्यानल नेपाल वानले भने मधेसी दर्शकहरूलाई लक्षित गरी मधेस स्पेसल कार्यक्रम तथा मधेस समाचार बुलेटिन पनि विगत एक वर्षदेखि सञ्चालन गर्दै आएको छ । त्यस्तै परीक्षण प्रसारणकै क्रममा रहेको वीरगन्जस्थित तराई टेलिभिजनले भने नेपालीबाहेक भोजपुरी भाषामा कार्यक्रम प्रसारण गर्दै आएको छ ।

पञ्चायती व्यवस्थाको सुरुआतदेखि करिब तीन दशक लामो अवधिमा नेपालको राजनीति निर्दलीयताको नाममा अप्रजातान्त्रिक शैलीमा चल्यो । धार्मिक, सांस्कृतिक एवं भाषिक विविधताले भरिएको नेपाललाई तत्कालीन राजा महेन्द्रले एकताको सूत्रमा बाँध्ने नाममा विविधतालाई समाप्त पार्ने प्रयत्न रचे । विविधतालाई राष्ट्रिय एकताको विपरितार्थको रूपमा मानियो । पर्वतीय खस हिन्दू संस्कृति र

^२ गुरुङसँग २०६५ असोज २ मा गरिएको व्यक्तिगत कुराकानी ।

भाषालाई मात्र राष्ट्रिय एकताको मूलमन्त्रको रूपमा अङ्गीकार गरियो । यसको प्रभाव नेपाली चलचित्रहरूमा पनि परेको छ । राजा महेन्द्रले पञ्चायती विचार, नीति र नारालाई नेपाली जनमानसमा पुऱ्याउन श्रव्यदृश्य माध्यम प्रभावकारी हुने सोचेर चलचित्र बनाउन लगाएका थिए (अजीत २०६४) । पञ्चायतको अन्त्यपछि पनि स्थिति उति फरक देखिएन । नेपाली मिडिया भाषा-भाषीप्रति अनुदार नै बनेका दृष्टान्त धेरै भेटिन्छन् ।

थारू भाषामा टेलिचलचित्र, चलचित्रहरू र म्युजिक भिडियोहरू बनाउने कार्यमा करिब एक दशकदेखि संलग्न परशुराम चौधरी अब यस्ता सामग्री उत्पादन गर्ने उत्साह नै मरिसकेको बताउँछन् । आफूले बनाएको म्युजिक भिडियोहरू प्रसारण गराउन धेरै मुश्किल परेकाले उनको उत्साह मरेको हो । धेरै खुशामदपछि मात्र एनटिभी टुमा मैथिली भाषाको कार्यक्रम *मिथिलाञ्जली*मा उनका केही म्युजिक भिडियो प्रसारण भएछन् तर अब त्यो कार्यक्रम पनि बन्द भइसकेकोले आफूले उत्पादन गरेका सामग्री कहाँ प्रसारण गर्ने समस्यामा छन् उनी ।^३

नेपाल टेलिभिजनमा राष्ट्रिय भाषा

नेपालमा ९२ प्रकारका भाषाहरू बोलिन्छन् । नेपालको पहिलो सरकारी स्वामित्वको टेलिभिजन, नेपाल टेलिभिजनले हालसम्म कति नेपाली आदिवासी जनजातिको भाषालाई आफ्नो प्रसारणमा समेटेको छ त ? त्यसलाई एकचोटि केलाएर हेरौं । नेपालमा सूचिकृत ५९ ओटा आदिवासी जनजातिहरूले बोल्ने राष्ट्रिय भाषामध्ये ८ ओटा राष्ट्रिय भाषामा मात्र केही टेलिफिल्महरू नेपाल टेलिभिजनको २४ वर्षको लामो इतिहासमा निर्माण हुन सके (हेर्नुहोस् तालिका ११.२) ।

नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र भइसक्दा पनि देशभरि सहज पहुँच भएको नेपाल टेलिभिजनमा विभिन्न भाषामा समाचार बुलेटिन तयार गरी प्रसारण गर्ने कुनै नीति भएको पाइँदैन । भाषा-भाषीका समाचार तयार गर्ने केही जनशक्ति नेपाल टेलिभिजनसँगै पनि नरहेको भने होइन । त्यस्तै अहिले आमसञ्चार र पत्रकारिताको पढाइ पनि नेपालमै हुने भएकोले बजारमा जनशक्तिको पनि खाँचो रहेको अवस्था छैन । निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित ईमेज च्यानल, नेपाल वान, सगरमाथा टेलिभिजन र भरखरै वीरगन्जमा खुलेको तराई टेलिभिजनले समेत विभिन्न राष्ट्रिय भाषालाई स्थान दिइसकेका छन् । तर राज्यको टेलिभिजनसँग यस्तो कुनै नीति नहुनु दुःख लागदो कुरा हो ।

^३ चौधरीसँग २०६५ असोज १ मा गरिएको व्यक्तिगत कुराकानी ।

तालिका ११.२ : नेपाल टेलिभिजनबाट प्रसारण गरिएका
राष्ट्रिय भाषाका टेलिफिल्महरू

टेलिफिल्म	भाग	भाषा	निर्देशक
मिथिलाक व्यथा	१	मैथिली	लय सङ्गौला
काठक लोक	२	मैथिली	महेन्द्र मलङ्गिया
दहेज	२	मैथिली	रामेश्वर शुक्ल
चमेली	३	मैथिली	राधेश्याम विश्वकर्मा
भागीरथी	३	मैथिली	सुभाष गजुरेल
एकटा और बसन्त	४	मैथिली	सुभाष गजुरेल
हंसा चलल परदेश	२	मैथिली	प्रकाश सायमी
विद्यापति	रेकर्डमा नभएको	मैथिली	अरूणकुमार भा
करवट	१	भोजपुरी	लय सङ्गौला
कइसे भइल	२	भोजपुरी	सञ्जु अमात्य
जानकी	२	भोजपुरी	लय सङ्गौला
१२ बजे	२	नेवारी	रमेश प्रधान
पलाखियाँ	२	नेवारी	इन्द्ररत्न बज्राचार्य
भोकम्हनिम्ह	२	नेवारी	भक्तपुर न.पा.द्वारा निर्मित
न्हिसुतु	६	नेवारी	विजय मानन्धर
जित्तभूत	५	थारू	सागर ढुङ्गेल
पराइ भो माया	३	थारू	परशुराम चौधरी
अभागी	६	थारू	नारायण पुरी
ई कैसेन रित	३	अवधी	शोभित बस्नेत
अभागीन बनी सुहागन	२	अवधी	प्रवीण कैलाश
तरेवा	१	लिम्बू	नवीन सुब्बा
पाते	५	गुरुड	उमा गुरुड
लङ्घन	३	मगर	सजोग लाफा मगर

स्रोत : नेपाल टेलिभिजनको दृश्य सङ्ग्रहालयको रेकर्डअनुसार ।

यसबाहेक अन्य टेलिशृङ्खलामा पनि आंशिक रूपमा थारू, भोजपुरी, अवधीलगायत अन्य स्थानीय भाषाहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । २०४६ सालपछि नेपाल टेलिभिजनको पर्दामा हास्य जोडी मदनकृष्ण र हरिवंशद्वारा निर्देशित केही टेलिचलचित्रहरूमा तराईका चरित्रहरूलाई अभिनयमा उतारिनुका साथै तराईमा बोलिने भाषाको प्रयोगलाई सराहना गर्न सकिन्छ । १५ गतेका साथै कालाज्वर र कुष्ठरोगसम्बन्धी जनचेतनामूलक विषयमा बनाइएको मह जोडीका केही टेलिचलचित्रमा स्थानीय भाषाको प्रयोग गरिएको छ र ती सम्भन्धन लायकका छन् । त्यस्तै २०४७ देखि २०५३ सालसम्म नेपाल टेलिभिजनले भाषा-भाषीको गीतको कार्यक्रमको रूपमा *फूलबारी* कार्यक्रम पनि प्रसारण गरेको थियो जसमा जनजातिको गीत र नाचलाई समावेश गरिन्थ्यो । तर यसको प्रस्तुतिको माध्यम भने नेपाली

भाषा नै थियो। यसैबीच नेपाल टेलिभिजनभित्रैबाट भाषा-भाषीमा *मिथिलाक व्यथा, दहेज, करवट, जानकी* जस्ता केही टेलिचलचित्रहरू निर्माण भए। बाहिरबाट बनेर आएका भाषा-भाषीका टेलिचलचित्र पनि नेपाल टेलिभिजनबाट प्रसारण भएको पाइन्छ। तर सो अवधिमा टेलिचलचित्रवाहेक भाषा-भाषीमै अन्य साङ्गीतिक वा स्टुडियोमा हुने टक शोहरू निर्माण भएका छैनन्।

नेपाल टेलिभिजनले थारू, धिमाल, राजवंशी, तामाङ, सतार जस्ता आदिवासीहरूको वृत्तचित्रले भने श्रव्य-दृश्य माध्यमबाट उनीहरूको संस्कृतिको जगेर्ना र सम्बर्द्धन गर्नुका साथै नेपालका ती आदिवासीहरूलाई देश विदेशमा पनि चिनाउने प्रयास गरेको थियो। २०५९ सालदेखि *हाम्रो चिनारी* नामक कार्यक्रमले हालसम्म निरन्तर टेलिभिजनमा जनजातिको सहभागिता गराउँदै आइरहेको छ। तर यसको प्रस्तुति पनि नेपाली भाषामै हुने गरेको छ।^४

कार्यक्रम *हाम्रो चिनारी*का निर्माता दिनेशकुमार शर्माका अनुसार नेपाल टेलिभिजनमा समावेशी कार्यक्रम छ भनेर छ वर्षदेखि मन्त्रालयलगायत विभिन्न फोरममा *हाम्रो चिनारी*को नाम लिने गरिन्छ। यस कार्यक्रममार्फत इज्जत जोगाउँदै आएका टेलिभिजनका नीति निर्माण तहका अधिकारीहरूले बसेरिन बजेत तर्जुमा गर्ने रातो किताबमा भने यस कार्यक्रमको नामै उल्लेख गर्न विर्सिने गरेका छन्। अहिले नेपाल टेलिभिजनले कुनै पनि कार्यक्रम बिनाप्रायोजन प्रसारण हुन सक्दैन भन्ने नीति लिएपछि भने आदिवासी जनजातिहरूले सो कार्यक्रमलाई प्रायोजन गरेका छन्।^५

भाषा-भाषीकै पहिलो कार्यक्रमको रूपमा नेपाल टेलिभिजनको क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्र, कोहलपुरबाट २०५९ माघदेखि २०६१ माघसम्म साप्ताहिक रूपमा अवधी भाषाको कार्यक्रम *यथार्थ* प्रसारण भएको थियो। त्यस्तै एनटिभी टुबाट २०६१ पुस १८ देखि नै केही समयसम्म *हमार मिथिला* नामक मैथिली भाषाको कार्यक्रम प्रसारण भएको थियो। अवधी भाषाको कार्यक्रम *यथार्थ* चाहिँ २०६१ सालमा माओवादी आक्रमणका कारण कोहलपुर क्षेत्रीय प्रसारण बन्द भएपछि त्यहाँबाट प्रसारण हुने सम्पूर्ण कार्यक्रमसँगै बन्द भएको हो। २०६४ सालदेखि उक्त कार्यक्रम *यथार्थ*लाई एनटिभी टुमा समावेशी कार्यक्रमको रूपमा निरन्तरता दिइएको छ। *हमार मिथिला* चाहिँ ११ भागसम्म प्रसारण भएर बन्द भएको पाइन्छ। २०६१

^४ नेपाल टेलिभिजन दृश्य सङ्ग्रहालयमा राखिएको रेकर्ड र दृश्य सङ्ग्रहालयका कर्मचारी ईश्वरीप्रसाद भुषाल र मधुकर महर्जनसँगको कुराकानी।

^५ शर्मासँग २०६५ मङ्सिर १० मा गरिएको कुराकानी।

सालतिर एनटिभी टुको प्रसारण काठमाडौँ उपत्यकामा मात्र सीमित रहेकाले कार्यक्रमले अपेक्षित दर्शक पाउन सकेन र असफल भयो। कार्यक्रम असफल हुनुको मुख्य कारण प्रायोजकको अभाव रहेको र मैथिली समुदायका टाठाबाठाले कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिन आश्वासन त दिएको तर सहयोग नगरेको कार्यक्रम निर्माताको गुनासो रहेको छ (गौतम २०६३)। नेपालका विभिन्न भाषा र संस्कृतिको उत्थानमा सहयोग पुऱ्याउने राष्ट्रिय दायित्व बोकेको सरकार नियन्त्रित टेलिभिजनले यस्ता कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिन सहयोग गर्ने अथवा प्रोत्साहन गर्नेतर्फ नलाग्नुलाई राम्रो मान्न कदापि सकिदैन।

तालिका ११.३ : २०६४ सालमा एनटिभी टुबाट प्रसारण भएका
राष्ट्रिय भाषाका कार्यक्रमहरू

कार्यक्रमको नाम	भाषा	प्रसारण	साप्ताहिक/पाक्षिक
तुम्दङ्ग	लिम्बू	बिहीवार	साप्ताहिक
मतिनाया स्वाँ:	नेवारी	सोमवार	पाक्षिक
ट्याङ्लाहार तामाङ सालिङ	तामाङ	बुधवार	पाक्षिक
हमार आवाज	थारू	मङ्गलवार	पाक्षिक
यथार्थ	अवधी	बुधवार	पाक्षिक
भोजपुरी आवाज	भोजपुरी	सोमवार	पाक्षिक
मिथिलाञ्जली	मैथिली	मङ्गलवार	पाक्षिक

स्रोत : एनटिभी टुको दैनिक प्रसारण तालिका, २०६४।

२०६० असोज १० गतेदेखि प्रसारण सुरु गरेको नेपाल टेलिभिजनको दोस्रो च्यानल एनटिभी टु आएको करिब तीन वर्षपछि मात्र भाषा-भाषीहरूका कार्यक्रमले त्यसमा मौका पाउन थाले। २०६४ असोज २४ देखि यस च्यानलबाट पहिला बेलुका ७:३० देखि ८:०० बजेसम्म साताको चार दिन (सोमवार, मङ्गलवार, बुधवार र बिहीवार) लिम्बू, नेवारी, तामाङ, थारू, अवधी, भोजपुरी र मैथिली भाषामा कार्यक्रम प्रसारण गरिन्थ्यो (हेर्नुहोस् तालिका ११.३)। यीमध्ये लिम्बू भाषाको एउटा कार्यक्रमबाहेक अरू जम्मै पाक्षिक रूपमा प्रसारण हुन्थे। २०६५ वैशाख १ देखि दैनिक अपराह्न ४:०० देखि ४:३० बजेसम्म साताको ६ दिन लिम्बू, नेवारी, थारू, अवधि, भोजपुरी र उर्दु भाषाका गरी छ ओटा भाषामा नियमित कार्यक्रमहरू प्रसारण गर्न थालिएको छ।^६

^६ एनटिभी टुका प्रसाशन अधिकृत दिनेश सङ्ग्रौलासँगको कुराकानी र एनटीभी टुको दैनिक प्रसारण तालिकाको आधारमा।

पहिला नेपाली भाषामा मात्र कार्यक्रम प्रसारण गर्ने नीति लिएको नेपाल टेलिभिजन आफ्नो दोस्रो च्यानल एनटिभी टुमा अन्य भाषा-भाषीको कार्यक्रम पनि प्रसारण गर्न लचिलो भएको हो । तर यस्ता कार्यक्रमले एनटिभी टुको समय किनेर मात्रै प्रसारित हुन पाउँथे । पहिलोचोटि २०६१ पुस १८ देखि प्रसारण गर्न मैथिली भाषाको कार्यक्रमलाई अनुमति प्राप्त भएको थियो । सो कार्यक्रम पनि अर्थाभावका कारण ११ भाग पछि बन्द भयो । तालिका ११.३ मा उल्लिखित कार्यक्रमहरू सबैले नेपाल टेलिभिजनलाई प्रसारण शुल्क भुक्तानी गरेर मात्र प्रसारित हुने अवसर प्राप्त गरेका थिए र तीमध्ये धेरैजसो कार्यक्रमहरू पनि प्रायोजकको अभावमा केही समय प्रसारित भएपछि नै बन्द भए । यसरी कार्यक्रमहरू भटाभट बन्द हुन थालेपछि भाषा-भाषीको कार्यक्रम नै नेपाल टेलिभिजनमा नरहने अवस्था भयो र तीमध्ये केही कार्यक्रमहरूलाई प्रसारण शुल्क मिनाहा गरी निर्माण खर्चवापत नेपाल टेलिभिजनले नै केही रकम सहयोग गर्न थालेको पाइन्छ । यसपछि समावेशी कार्यक्रमको नामबाट २०६५ सालदेखि प्रसारण समय परिवर्तन गरेर छ ओटा भाषाका कार्यक्रमहरू साताको छ दिन साप्ताहिक रूपमा प्रसारण भइरहेका छन् (हेर्नुहोस् तालिका ११.४) ।

तालिका ११.४ : २०६५ सालदेखि एनटिभी टुबाट प्रसारण भइरहेका राष्ट्रिय भाषाका कार्यक्रमहरू

कार्यक्रमको नाम	भाषा	प्रसारण	अवधि
नेवा दबू	नेवारी	आइतबार	साप्ताहिक
भोजपुरी आवाज	भोजपुरी	सोमबार	साप्ताहिक
हमार आवाज	थारू	मङ्गलबार	साप्ताहिक
यथार्थ	अवधी	बुधबार	साप्ताहिक
तुम्दुङ्ग	लिम्बू	बिहीबार	साप्ताहिक
बज्मे उर्दु	उर्दु	शुक्रबार	साप्ताहिक

स्रोत : एनटिभी टुको दैनिक प्रसारण तालिका, २०६५ ।

यद्यपि यी कार्यक्रम प्रसारण हुने समय उपयुक्त छैन । एनटिभी टुबाट दिउँसो ४:०० बजेको समयमा भाषा-भाषीको कार्यक्रम देखाउनुको कुनै तुक छैन । किनभने नेपाली जनताले घर, खेत र अफिसमा काम गर्ने समय हो यो, कोठामा बसेर टेलिभिजन हेर्ने होइन । पहिला नेपाल टेलिभिजनले हरेक शनिबार देखाउँदै आएको हिन्दी फिल्मको साटो २०६५ साउनदेखि नेपाली फिल्म देखाउन थालिएको थियो । यसले नेपाली फिल्मलाई केही प्रोत्साहन मिलेको थियो ।

२०६५ कात्तिकदेखि त्यो पनि देखाउन बन्द गरिएको छ । तर नेपालका विभिन्न जाति/जनजातिले आफ्नो मातृभाषामा बनाएका चलचित्रहरू अझै पनि उपेक्षित नै बनेका छन् । एक त यस्ता चलचित्र बनाउँदा सरकारले कुनै अनुदान दिँदैन र सेन्सरका लागि पनि नेपाली फिल्म सरहको दस्तुर लिने गरेको छ । अर्को, सरकार नियन्त्रित टेलिभिजनमा प्रसारण गर्न समेत नपाइने अवस्था छ । यस समस्यालाई २०६३ भदौ ३० मा उच्चस्तरीय मिडिया सुभावा आयोगले नेपाल सरकारलाई बुझाएको प्रतिवेदनमा पनि उल्लेख गरिएको छ (अधिकारी २०६३) । यस अर्थमा भन्न सकिन्छ कि सरकारले राष्ट्रिय भाषाहरूको सम्बर्द्धन र संरक्षणमा कुनै ठोस नीति नै अख्तियार गरेको छैन ।

समावेशी कार्यक्रमको रूपमा भाषा-भाषीको कार्यक्रम निर्माण गर्दै आएका कार्यक्रम निर्माताहरूलाई नेपाल टेलिभिजनले टोकन मनीको रूपमा प्रति कार्यक्रम चार हजार रुपियाँ दिने गरेको छ जसमा नियमानुसार लाग्ने कर काटेपछि निर्माताहरूको हातमा जम्मा तीन हजार चार सय रुपियाँ पर्छ । यसबाट आधा घण्टाको कार्यक्रम निर्माण गर्ने सकिँदैन भन्ने कुरा यस क्षेत्रमा लागेका जो कोहीलाई पनि थाहा छ । एनटिभी टुकी तात्कालीन निमित्त प्रमुख शान्ता जोशीको भनाइ छ, “यस्ता सामाजिक कार्यक्रमहरू निर्माणका लागि सरकारले नेपाल टेलिभिजनलाई अनुदान दिनुपर्ने हो । तर त्यसो नभएकाले नेपाल टेलिभिजनले घाटा खाएर भए पनि भाषा-भाषीको कार्यक्रमलाई जोगाई राख्नका लागि केही रकम दिने गरेको हो । यो निर्माण खर्च होइन, प्रोत्साहन स्वरूप दिइएको मात्रै हो ।”^७ नेपाल टेलिभिजनको यस कार्यलाई राष्ट्रिय भाषाका कार्यक्रम उत्पादकले सराहना गर्नुपर्ने तर्क उनको छ । सरकारले नेपाल टेलिभिजनलाई अनुदान त दिन्छ तर त्यो कार्यक्रम निर्माणभन्दा पनि भौतिक सुधार र विस्तारका लागि मात्र हुने गर्दछ । सरकारले नेपाल टेलिभिजनलाई आफ्नो स्वामित्वमा त राखेको छ तर नीति भने ‘आफै कमाउ र खाउ’ भन्ने किसिमको अख्तियार गरेको छ ।

दैनिक रूपमा भाषा-भाषीका कार्यक्रम सुरु गरिनु सकारात्मक प्रयास हो तर यसले अरू थुप्रै भाषा-भाषीलाई समेट्न भने सकेको छैन । नेपाल टेलिभिजनमा प्रसारण भएका राष्ट्रिय भाषाका कार्यक्रमहरू नेपाल टेलिभिजनको आफ्नै प्रयास र लगानीमा भन्दा पनि सम्बन्धित भाषा-भाषीहरूको अग्रसरता एवं सहभागितामा बाहिरै बन्ने गर्छन् र टेलिभिजनमा ल्याई प्रसारण गरिन्छन् । राज्यको टेलिभिजन भएकाले यसले आफ्नै स्रोत र लगानीमा भाषा-भाषीहरूलाई प्रोत्साहन दिनुपर्ने

^७ जोशीसँगको कुराकानी ।

हो । तर त्यसो भएको देखिँदैन । श्रव्य-दृश्य कार्यक्रम निर्माणमा खर्च अत्यधिक हुन्छ । तसर्थ आर्थिक अवस्था कमजोर भएका समुदायहरूको पहुँच यसमा हुने सम्भावना नै देखिँदैन । व्यापारिक प्रसारकले दर्शकलाई उपभोक्ताका रूपमा हेर्छन् । सार्वजनिक टेलिभिजनले दर्शकलाई नागरिकको रूपमा व्यवहार गर्नुपर्छ (शुक्ल २०६१) ।

म आफैँ पनि नेपाल टेलिभिजनमा कार्यक्रम निर्माताको रूपमा कार्यरत एउटा आदिवासी जनजाति हुनाले मैले पनि यस्ता कार्यक्रम निर्माण गर्न पहल गर्नुपर्ने हो । तर मेरो आफ्नै पनि कमजोरी हुन सक्छ, यस्तो हुन सकेको छैन । २०६१/०६२ तिर एनटिभी टुमा हुँदा मैले आफ्नै मातृभाषा थारू भाषामा कार्यक्रम बनाउने प्रयास गरेको थिएँ । तर त्यति खेर प्रायोजक पनि आफैँले खोजेर ल्याउनुपर्ने बाध्यताको कारण बनाउन सकिनँ । अन्य भाषा-भाषीको हकमा पनि समस्या त्यस्तै नै थियो । त्यस समयमा मैथिली भाषाको कार्यक्रम *हमार मिथिला* निजी प्रयासमा समय किनेर प्रसारण गर्ने तयारी भइरहेको थियो ।

कार्यक्रम निर्माणको अवस्था त यस्तो छ भने राष्ट्रिय भाषामा समाचार प्रसारण गर्ने त टाढाकै कुरो भयो । नेपाल टेलिभिजनभित्र राष्ट्रिय भाषालाई समेट्ने ठोस नीतिको अभाव हुनु नै यसको जड कारण हो । वर्तमान परिवर्तित सन्दर्भमा राष्ट्रिय भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण एवं सम्बर्द्धनबारे नेपाल टेलिभिजनले आफ्नो नीति तथा सोचाइलाई पुनरावलोकन गरेर परिमार्जन गर्नुपर्ने खाँचो देखिन्छ ।

अग्रसरताको खाँचो

नेपालमा आदिवासी जनजाति आफ्नो भाषाप्रति चासो बढाउन थालेको अवस्था एकातिर छ भने तिनै समुदायका केही व्यक्तिहरू नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभावमा आई आफ्नो मातृभाषा नै विर्सिसकेका छन् । आफ्ना सन्तानलाई पनि सानैदेखि नेपाली र अङ्ग्रेजी नै सिकाउन जोड दिन्छन् ।

आईएलओ महासन्धि १६९ ले आदिवासीहरूको हक र अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने बाटो देखाएको छ । नेपाल सरकारले पनि अनुमोदन गरिसकेको सो महासन्धिको पूर्ण कार्यान्वयन गरिनु पर्छ । त्यसतर्फको अग्रसरतामा आदिवासी जनजाति महासङ्घ, आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय उत्थान प्रतिष्ठान, जनजातिका सवालमा कार्यरत विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरू एवं विभिन्न जातीय वर्गीय सङ्गठनहरूको प्रयास त्यति उत्साहजनक देखिँदैन । त्यसैले दोष सबै राज्यको मात्रै होइन । आदिवासी जनजातिहरू आफैँ अग्रसर भएर पनि धेरै गर्न सक्छन् ।

हो, मिडियाले छोडेको एकल भाषा र एकल संस्कृतिको प्रभावले जनमानसमा गहिरो गरी जरा गाडेको छ । मिडियाले समाजलाई पार्ने प्रभावलाई महसुस गर्दै यसमार्फत आफ्नो समुदायको हित हुने सामग्री प्रसारण गर्न यस्ता जातीय सङ्गठनहरू र आदिवासी जनजाति बुद्धिजीवी पनि सजग हुनैपर्ने हो । निजी टेलिभिजनसँग समय किनेरै भए पनि भाषा-भाषीमा कार्यक्रम गर्नुपर्ने हो । तसर्थ अब यसतर्फ अग्रसरताको खाँचो देखिन्छ ।

व्यावहारिक कठिनाइ

नेपालमा यस्ता कैयन जातजातिहरू छन् जसको भाषा गाउँपिच्छे नै फरक छ । भौगोलिक विविधताका कारणले एउटै जातिको भाषामा फरक देखिनु स्वाभाविकै हो । उदाहरणका लागि, काठमाडौँ उपत्यकामा नै भक्तपुर र कीर्तिपुरमा बोलिने नेवारी भाषा काठमाडौँको भन्दा फरक छ । त्यस्तै पूर्व र पश्चिमका थारूको भाषा फरक छ । तर यसकै कारण कार्यक्रम उत्पादनमा समस्या नहुनुपर्ने हो । भाषा ठ्याक्कै उस्तै नभए पनि सबैले बुझ्ने हुन्छन् । त्यसो त नेपाली भाषामा पनि एक रूपता त कहाँ छ र ?

अर्कोतिर नेपालीहरूको बसोबास मिश्रित किसिमको छ र विभिन्न जातजाति एकै स्थानमा बसोबास गर्दै आएका छन् । बसाइँसराइका कारण यस्तो क्रम अझ बढ्दो छ । यस्तो अधिकांश अवस्थामा सम्पर्क भाषाको रूपमा नेपाली भाषा नै प्रयोग हुने गरेका छ । माध्यम भाषा नेपाली भएकाले धेरैले यही भाषा बुझ्न सक्छन् । टेलिभिजन स्टेसन र प्रायोजकको रुचि सकेसम्म धेरै दर्शककहाँ आफ्नो सामग्री पुऱ्याऊँ भन्ने नै हुन्छ र उनीहरू नेपाली भाषालाई रोक्छन् । तर यसको विकल्पको खोजी विभिन्न हिसाबले हुनु जरुरी छ । तर पनि जिम्मेवारी बोकेको राज्यको टेलिभिजनले अन्य भाषा-भाषीको प्रवर्द्धन गर्नेतिर पनि ध्यान दिनैपर्छ ।

वैकल्पिक बाटो पनि खोज्ने कि ?

सबैलाई आफ्नो भाषा प्यारो हुने भएकाले विभिन्न जातजातिहरूलाई नै आफ्नो भाषाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने जिम्मेवारी दिनु राम्रो हुन्छ । किनकि जनताले टेलिभिजनमा आफूलाई, आफ्नो भाषा, भेषभूषा र परिवेशलाई हेर्न चाहन्छन् र त्यो जिम्मेवारी उसैले पाएमा उसलाई बढी माया हुन्छ ।

एउटै च्यानलबाट राष्ट्र भाषा र राष्ट्रिय भाषाका कार्यक्रमहरू समान रूपले निर्माण तथा प्रसारण गर्न व्यावहारिक कठिनाइ देखिए पनि त्यसको समाधानका लागि भारतलगायत अन्य मुलुकमा भैँ भाषा-भाषीको छुट्टै च्यानलको विकल्प

पनि सोच्न सकिन्छ। महँगा स्याटलाइट च्यानलको तुलनामा स्थानीय स्तरमा भू-सतही स्टेसन यसका लागि उपयोगी हुन सक्छ।

निष्कर्ष

गैर नेपालीभाषीहरू पनि देशको ठूला हिस्सा र गौरव हुन्। युगौंदेखि बहिष्करणमा परेका उनीहरूलाई मूलप्रवाहमा ल्याउन सबैको सहयोग जरुरी हुन्छ। यसमा नेपाली मिडियाको भूमिका महत्त्वपूर्ण अवश्य नै हुन्छ। लोकतान्त्रिक अभ्यासका लागि समावेशीकरण मुख्य विषय हो। सञ्चारमाध्यम लोकतान्त्रिक बन्नलाई त्यसमा समाजको प्रतिबिम्ब देखिनुपर्छ। सबै समुदायका जनशक्तिको उचित प्रतिनिधित्व र समुदायमा बोलिने भाषाको समावेशीकरणले सञ्चारमाध्यम लोकतान्त्रिक बन्न सक्छ।

नेपाली टेलिभिजनले आदिवासी समुदायका व्यक्तिलाई पनि अवसर दिनुपर्ने हो। आदिवासी जनजातिलगायत अन्य गैर नेपालीभाषीहरूको विषय र सवाललाई पनि समाचारका विषयवस्तु बनाउनुका साथै तिनका भाषालाई पनि प्रस्तुतिको माध्यम बनाउनुपर्ने हो। तर नेपाली टेलिभिजनको विद्यमान अभ्यासमा भाषा-भाषीका लागि सुखद स्थिति देखिँदैन। तापनि नेपाल सरकारले हालसम्म २१ ओटा टेलिभिजन च्यानलहरूलाई अनुमति दिइसकेको हुनाले अब आगामी दिनहरूमा खुल्ने टेलिभिजन च्यानलहरूले भाषिक विविधतालाई समेट्लान् भन्ने आस गर्न सकिन्छ। तीव्र प्रतिस्पर्धाका कारण नयाँ आउनेले फरक पहिचान देखाउन आवश्यक छ र भाषिक विविधताले पनि त्यस्तो पहिचान दिन सक्छ।

नेपाली टेलिभिजनको प्रसारणमा भाषिक हिसाबले विविधता कमै भेटिन्छ। चौबीसै घण्टा प्रसारण भैरहेको राज्यको टेलिभिजनमा समेत देशको कुल जनसङ्ख्याको अधिकांश भाग ओगट्ने जनजाति र गैर नेपालीभाषीको संलग्नता नहुनु, भाषा संस्कार र सांस्कृतिक पहिचान पनि नहुनु भन् ठूलो विडम्बनापूर्ण तथ्य हो। वास्तवमा नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र भइसकेको अवस्थामा राज्यको पुनर्निर्माण र सामाजिक रूपान्तरणको खाँचो छ। अवसरको न्यायपूर्ण वितरण हुनुपर्ने मान्यताको जगमा भइरहेको यो रूपान्तरण र पुनर्निर्माणलाई नेपाली मिडियाले पनि अनुभूति गर्नुपर्छ। भन् सामाजिक रूपान्तरण र राष्ट्रिय एकताको सम्बर्द्धनमा सञ्चारमाध्यमको प्रमुख भूमिका हुन्छ। तसर्थ अपेक्षा गरौं, नेपाली टेलिभिजनले आगामी दिनमा सबै वर्ग, समुदाय र भाषा-भाषीलाई समेट्ने नै छन्।

सन्दर्भ सामग्री

- अजीत, अनुभव । २०६४ । नेपाली चलचित्रको आरम्भ । *मिडिया अध्ययन* २ : ३५-७३ । अधिकारी, राधेश्याम, संयोजक । २०६३ । उच्चस्तरीय मिडिया सुभावा आयोग प्रतिवेदन, २०६३ । काठमाडौं : उच्चस्तरीय मिडिया सुभावा आयोगको सचिवालय, सूचना विभाग ।
- उप्रेती, टडुक । २०६४ । नेपाली टेलिभिजनमा सामाजिक समावेशीकरण । *समावेशी मिडिया* । प्रत्यूष वन्त, हर्षमान महर्जन, देवराज हुमागाई र शेखर पराजुली, सं., पृ. १४९-१६५ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- गौतम, दीपा । २०६३ । अल्पसङ्ख्यक र सीमान्तीकृत वर्ग । *काँचको पर्दा नेपाली टेलिभिजनमा महिला* । पृ. १५३-१५६ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- घले, खिम । २०६३ । बहुलवादी मिडियाका लागि अनिज । *मिडिया अध्ययन* १ : १९७-२०६ । पोखरेल, गोविन्द । २०६४ । होमबहादुरलाई रेडियो । *नयाँ पत्रिका*, ८ असोज, पृ. ८ र ९ । प्रेस काउन्सिल नेपाल । २०६४ । *प्रेस काउन्सिल नेपाल, ३२ औं वार्षिक प्रतिवेदन* । काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- यात्रु, कुमार । २०६१ । रेडियो नेपाल र जनजाति । *रेडियो नेपालको सामाजिक इतिहास* । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कृष्ण अधिकारी र कोमल भट्ट, सं., पृ. ३१७-३४८ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- लाल, सीके । २०५८ । प्रजातन्त्र, नेपाली मिडिया र जातीय प्रतिनिधित्व । *नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति* । प्रत्यूष वन्त र शेखर पराजुली, सं., पृ. १७-२० । काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- वन्त, प्रत्यूष । २०५८ । नेपाली मिडियाको वर्तमान स्थिति । *नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति* । प्रत्यूष वन्त र शेखर पराजुली, सं., पृ. ११-१५ । काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- वन्त, प्रत्यूष र शेखर पराजुली, सं. । २०५८ । *नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति* । काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- शुक्ल, तपनाथ । २०६१ । पब्लिक सर्भिस ब्रोडकास्टिङको बदलिँदो आयाम । *टेलिपत्रिका* २(१) : ७६-७७ ।